

Universidad
Católica
de Valencia
San Vicente Mártir

**PROPOSTA DIDÀCTICA SOBRE EL COMPORTAMENT I
TRACTAMENT DEL DOL EN ALUMNAT DE 1r D'EDUCACIÓ
PRIMÀRIA**

Presentat per:

Dª María Isabel Valera Abiétar

Dirigit per:

Dr. D. Vicent Gimeno Bosch

València, a 25 de maig de 2021

Facultad de Magisterio y Ciencias de la Educación

Grado en Maestro en Educación Infantil

Agraïments

En primer lloc m'agradaria agrair a tot el professorat que m'ha format durant aquesta etapa en la Universitat Catòlica de València, especialment al meu director de TFG, Vicent Gimeno per l'esforç i la proximitat que ha mostrat sempre cap a mi.

També agrair a totes aquelles persones que m'han donat suport i acompanyat al llarg de la meua vida tant en els bons com en els no tan bons moments, a la meua família, especialment als meus pares, per fer-me ser qui soc, als meus amics i a Guillermo per ser la persona que sempre està al meu costat.

Resum

Aquest treball consisteix en la proposta d'un conjunt d'activitats didàctiques les quals tenen com a finalitat tractar el concepte de dol i de la pèrdua d'un ésser estimat. També s'hi presenten les característiques i les diferents etapes dels processos de dol segons diversos autors, així com el procés d'assimilació de pèrdua per a cadascuna de les etapes del creixement maduratiu de l'infant, concretament en l'alumnat de 1r d'Educació Primària.

El tema de la mort i el seu respectiu procés de dol continua sent un tema complex en la nostra societat, per això, quan un ésser estimat mor, no ens agrada parlar del tema i evitem a tot aquell que vulga parlar-hi, ja que no sabem com continuar vivint ni com viure la pèrdua per a poder ajudar-lo a desenvolupar un correcte procés de dol.

L'aplicació d'aquesta proposta busca aconseguir que l'alumnat elabore els seus processos de dol d'una manera positiva emprant un enfocament metodològic qualitatiu mitjançant una sèrie d'activitats amb objectius.

Paraules clau: Dol, pedagogia de la mort, emocions, intel·ligència emocional, psicologia infantil, educació primària.

Resumen

Este trabajo consiste en la propuesta de un conjunto de actividades didácticas las cuales tienen como finalidad tratar el concepto de luto y de la pérdida de un ser querido. También se presentan las características y las diferentes etapas de los procesos de luto según varios autores, así como el proceso de asimilación de pérdida para cada una de las etapas del crecimiento madurativo del niño, concretamente en el alumnado de 1º de Educación Primaria.

El tema de la muerte y su respectivo proceso de luto continúa siendo un tema complejo en nuestra sociedad, por eso, cuando un ser querido muere, no nos gusta hablar del tema y evitamos a todo aquel que quiera hablar, puesto que no sabemos cómo continuar viviendo ni como vivir la pérdida para poder ayudarlo a desarrollar un correcto proceso de luto.

La aplicación de esta propuesta busca conseguir que el alumnado elabore sus procesos de luto de una manera positiva empleando un enfoque metodológico cualitativo mediante una serie de actividades con objetivos.

Palabras clave: Duelo, pedagogía de la muerte, emociones, inteligencia emocional, psicología infantil, educación primaria.

Abstract

This work consists in the proposal of a set of didactic activities which aim to treat the concept of mourning and the loss of a loved one. It also presents the characteristics and different stages of the mourning processes according to several authors, as well as the process of assimilation of loss for each of the stages of the mature growth of the child, specifically in the students of 1st Primary Education.

The subject of death and its respective mourning process continues to be a complex issue in our society, so when a loved one dies, we don't like to talk about it and we avoid anyone who wants to talk, since we do not know how to continue living or how to live the loss in order to help him develop a proper mourning process.

The application of this proposal seeks to get students to develop their mourning processes in a positive way using a qualitative methodological approach through a series of activities with objectives.

Key words: Mourning, death pedagogy, emotions, emotional intelligence, child psychology, primary education.

ÍNDEX

1.	INTRODUCCIÓ I JUSTIFICACIÓ	11
2.	OBJECTIUS	14
3.	METODOLOGIA DEL TFG	16
4.	MARC TEÒRIC	18
4.1	CURRÍCULUM D'EDUCACIÓ PRIMÀRIA	19
4.2	EL DOL.....	21
4.2.1	Concepte de Dol	22
4.2.2	Tipus de Dol	28
4.2.3	Fases del Procés de Dol	30
4.2.4	Etaques de Dol en els xiquets des dels 0 als 12 anys	38
	0 als 24 mesos:	38
	Dels 2 als 6 anys:	39
	Dels 6 als 8 anys:	40
	Dels 8 als 12 anys:	41
4.2.5	Aspectes Generals a tindre en compte durant el Procés de Dol	42
4.3	PSICOLOGIA INFANTIL	43
4.3.1	Les Emocions	43
4.3.2	Intel·ligència Emocional dins de la Psicologia Infantil.....	45
4.4	EXPERIÈNCIES PRÈVIES	46
5.	PROPOSTA DIDÀCTICA	48

5.1 PROCEDIMENT	48
5.2 ACTIVITATS.....	50
6. CONCLUSIONS.....	67
7. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES.....	71

ÍNDIX DE FIGURES

FIGURA 1: POSSIBLES REACCIONS DE DOL DE L'INFANT DE 0 A 24 MESOS. TAULA D'ELABORACIÓ PRÒPIA.....	38
FIGURA 2: POSSIBLES REACCIONS DE DOL DE L'INFANT DE 2 A 6 ANYS. TAULA D'ELABORACIÓ PRÒPIA.....	40
FIGURA 3: POSSIBLES REACCIONS DE DOL DE L'INFANT DE 6 A 8 ANYS. TAULA D'ELABORACIÓ PRÒPIA.....	41
FIGURA 4: POSSIBLES REACCIONS DE DOL DE L'INFANT DE 8 A 12 ANYS. TAULA D'ELABORACIÓ PRÒPIA.....	42
FIGURA 5: ESQUEMA D'UNA EMOCIÓ COM A RESPOSTA A UN ESTÍMUL. ESQUEMA D'ELABORACIÓ PRÒPIA.....	44

1. Introducció I Justificació

“Tot intent d'eliminar el dol només l'irrita encara més. Has d'esperar fins que és digerit i després la diversió dissiparà les seues restes.”

Samuel Johnson (1709 - 1784)

Aquest Treball Final de Grau té com a finalitat fer una proposta didàctica per al tractament del concepte de dol i de la pèrdua d'un ésser estimat en 1r d'Educació Primària mitjançant pel·lícules. A més a més, valorarem el que diu, sobre aquest tema, el Currículum o la legislació educativa vigent per tal de comprovar si la nostra proposta té cabuda en aquesta etapa educativa.

Hui dia en la nostra societat mostrar els nostres sentiments, parlar de la mort o del dol quan hem sofrit la pèrdua d'una persona pròxima és de “mala educació”, o per por a possibles conseqüències desagradables, no es parla del tema.

Aquesta situació es repeteix en l'àmbit familiar, quan esdevé una mort dins de la nostra família, no sabem de quina manera donar suport o ajudar a viure el procés de dol d'una manera adequada i correcta, tenint en compte totes les emocions i sentiments, ni tan sols sabem com superar una pèrdua quan ens ocorre a nosaltres mateixos.

A més a més, també afecta els centres escolars, on també es considera un tema complex a tractar, per aquesta raó considerem que la nostra proposta es pot aplicar en tots els centres que hagen pogut tindre algun alumne que passe o haja passat per aquest període, independentment del seu Projecte Educatiu de Centre (PEC). Aquest material pot ser, fins i tot,

un material molt útil per a les famílies que vulguen tractar aquesta temàtica o treballar el procés de dol amb els seus infants.

Per tot això, en aquest treball trobarem, d'una banda, una explicació teòrica del concepte del dol que hi ha actualment a la nostra societat i d'altra banda, els diferents tipus de dol, les diferents fases per les quals passa qualsevol persona que viu aquesta pèrdua i, concretament per a cadascuna de les etapes de l'infant.

També tractarem pinzellades sobre la psicologia infantil, on estan reflectides les seues emocions i sentiments durant aquest període de dol i la seua intel·ligència emocional en aquestes situacions. A més a més, també oferirem una proposta didàctica, on les activitats es basaran en el tractament del dol davant la mort d'una persona pròxima mitjançant pel·lícules i activitats relacionades amb aquestes, la qual podria ser utilitzada com a futura línia d'investigació, articles o treballs.

Pel que fa a la finalitat de tot el que hem explicat anteriorment és ensenyar com els xiquets han d'afrontar una pèrdua i tractar el tema de la mort com el que és, un tema quotidià que, de forma natural o sobtada, afecta les nostres vides.

Respecte a l'elecció i redacció d'aquest treball, la motivació personal que ha fet que volguérem tractar aquest tema ha sigut la pandèmia produïda per un coronavirus que va començar l'any 2019 i encara continuem vivint.

En 2019 va sorgir un virus, SARS-CoV-2, que pot produir la mort de qui es contagia, açò ha produït un augment en el percentatge de morts a escala mundial. Considerem que tot el món és conscient de la rellevància que ha adquirit aquest virus i els canvis que ha suposat en totes les societats del món, ja que encara estem en una situació crítica; per aquesta raó, opinem que és una temàtica d'interés i actualitat per a estudiar i treballar.

A més a més, podria ser utilitzada per qualsevol persona o centres escolars, per les raons que hem explicat anteriorment, ja que afecta directament o indirecta a tota la humanitat.

Per una banda, l'aspecte de la mort i el seu tractament com a procés de dol és un aprenentatge més, i molt important per a treballar en l'Educació. Considerem que aquest tema és un aspecte fonamental, tal com està la situació en tots els països del món, treballar-lo i tractar-lo a l'aula.

Per una altra banda, aquest tema ens agrada perquè és una manera de superar socialment la dificultat que existeix a l'hora de parlar de la mort d'una persona i, a més a més, és una ferramenta molt útil per a moltes persones que han perdut a una persona estimada durant aquesta pandèmia o al llarg de la seua vida.

Finalment, tenint en compte els aspectes que hem explicat anteriorment, aquesta proposta didàctica sobre el tractament del dol en el primer curs d'Educació Primària mitjançant pel·lícules es podria portar a la pràctica, donant importància també a què és un material de molta utilitat per a les famílies que vulguen tractar o parlar amb els seus familiars més menuts sobre la mort i com realitzar el procés de dol de la millor forma possible.

2. Objectius

*“I si de sobte algú tanca la porta
i tot és trist i hostil, què podem fer
sinó esperar en silenci que la vida
reprengui el curs de sempre, poderosa,
i ens alliberi d’aquell fosc domini?
És en la mort on aprenem de viure,
bevent-ne el licor fort a glops lentíssims,
sentint que ens incendia les entranyes
mentre ens revela tota la bellesa
d’aquell restar contra tots els designis.”*

Miquel Martí i Pol (1929 - 2003)

En aquest tipus de treballs acadèmics, esdevé necessari establir quins seran els objectius que volem aconseguir per a definir i establir, a partir d’aquests, l’espina dorsal que articularà la nostra proposta, així com la finalitat d’aquesta.

En primer lloc, caldrà establir un objectiu general que emmarque la nostra investigació i, a partir d’aquest, articularan una sèrie d’objectius específics que concretaran i delimitaran aquest objectiu central.

Si l’objectiu general d’un Treball Final de Grau és allò que volem aconseguir, l’última finalitat, la meta, l’objectiu general d’aquest treball serà el següent:

OG: Revisar el tractament del dol mitjançant el plantejament d’una proposta d’activitats que ajuden l’alumnat de 1r d’Educació Primària a través de pel·lícules.

Respecte als objectius específics, que com hem dit anteriorment, són aquells necessaris per a assolir i concretar l'objectiu general, hem considerat adient establir els següents:

- Recollir i analitzar informació sobre el concepte de la mort i el procés del dol en infants.
- Investigar el tractament del tema de la mort i el dol en el sistema educatiu i la seua repercussió.
- Proporcionar recursos i activitats que servisquen per a treballar el correcte tractament del procés del dol d'una forma el més natural possible.
- Crear un ambient adequat perquè cada alumne puga parlar de manera oberta del tema de la mort i el procés del dol, compartint les seues inquietuds amb els companys i professorat.

3. Metodologia del TFG

“L'educació és l'arma més poderosa que pots usar per a canviar el món.”

Nelson Mandela (1918 - 2013)

La part que explicarem a continuació és la metodologia del Treball Final de Grau, aquesta descriuria quins són els passos previstos de la nostra investigació. En altres paraules, la metodologia podríem comparar-la amb el quadern de bitàcola – concepte propi dels mariners – que marcarà les pautes previstes de la nostra investigació, del nostre itinerari. Així doncs, la metodologia estaria formada pels procediments, les idees que, inicialment, volem implementar.

A continuació, en aquest apartat, trobarem el pla de treball elaborat per a la preparació d'aquest Treball Final de Grau, amb altres paraules, escriurem els passos previstos realitzar d'una manera ordenada per tal de mostrar el treball sobre el tema del tractament del dol en l'àmbit de l'educació.

Per tant, el nostre punt de partida serà l'observació directa, perquè des de molt xicotets, la nostra societat no ha sentit parlar ni s'ha tractat temes com podria ser la mort o ajudar a altres persones a realitzar un procés de dol adequat. Aquest és un dels aspectes característics de la nostra cultura, ja que pensem que és de mala educació, o pot incomodar a altres persones, parlar d'aquest tema, per la qual cosa no ho parlem amb ningú.

Durant el transcurs dels anys, hem pogut observar que aquest aspecte de la nostra cultura no ha canviat, fins que l'any 2019 va aparèixer el SARS-CoV-2. Aquest és un coronavirus que va causar i continua causant un augment substancial de morts en tots els països del món. Aquesta situació va provocar en nosaltres un augment de l'interès per parlar i afrontar el tema de la mort i treballar el seu tractament.

El següent pas, una vegada s'ha presentat la proposta al tutor del centre, traslladarem aquesta al director del Treball de Final de Grau perquè expose la seua opinió i avalue si la proposta és o no viable.

Quan el director del TFG¹ approve la idea i avalue la implementació d'aquesta, completarem i dissenyarem, amb la seua ajuda i les seues indicacions, un marc teòric per a definir una base científica a partir de la qual es desenvoluparà la nostra proposta. Com el tema d'investigació és molt ampli i general, aquest marc teòric ha d'acoblar-se de manera que responga al màxim de les nostres expectatives.

Posteriorment, ha d'establir-se la limitació del concepte de dol i la repercussió que té aquest en les edats infantils. A continuació, poder investigarem, analitzarem i seleccionarem una sèrie de pel·lícules adequades per a tractar el tema del dol, concretament a l'aula de 1r de Primària.

Una vegada estiga definit el nostre marc teòric, podrem dissenyar la nostra proposta didàctica, utilitzant una sèrie de pel·lícules concretes que permetran presentar el dol als alumnes i a partir dels recursos, els objectius i la metodologia adequada, podrem dissenyar el seu tractament posterior a l'aula.

Quan la nostra proposta estiga dissenyada i exposada, podrem extraure unes conclusions sobre aquesta i podrem valorar si els objectius definits inicialment s'han assolit o no. Finalment, presentarem les referències que s'han consultat per a fer el treball (bibliografia i bibliografia web) i adjuntarem els materials complementaris i els annexos perquè puguin ser consultats.

¹ Treball Final de Grau.

4. Marc Teòric

“Morir és tan natural com néixer o créixer, però el materialisme de la nostra cultura ha convertit aquest últim acte de desenvolupament en quelcom aterrador”

Elisabeth Kübler- Ross (1926 - 2004)

El marc teòric és un apartat on es tractaran els fonaments teòrics a partir dels quals desenvoluparà la nostra proposta didàctica. El primer que cal fer és investigar i llegir els aspectes que estableix la legislació educativa vigent dins de la nostra comunitat, la Comunitat Valenciana. Després haurem de revisar la delimitació dels conceptes que tractarem durant aquest treball per tal d'establir els principis científics i veure què és el que exposen els diferents autors i autores amb més rellevància en aquest tema. Tot això, per tal d'analitzar quina és la psicologia evolutiva que presenten els infants en aquestes etapes de la seua vida.

Un cop finalitzada aquesta base més teòrica, científica i tècnica, continuarem investigant si s'han implementat altres experiències prèvies, que siguen similars a la nostra, als centres educatius, amb el propòsit de recopilar experiències i dibuixar idees que ens inspiren i que puguem implementar.

Aquesta part del marc teòric introdueix les parts legislatives i teòriques en què es basa el tema del TFG. Amb aquest coneixement teòric, podem formular i elaborar una proposta didàctica i, finalment, traure algunes conclusions, que es trobaran detalladament a la part de conclusions.

4.1 Currículum d'Educació Primària

Per poder començar a tractar el tema objecte d'estudi d'aquest treball, hem investigat la legislació vigent que està implementada a la Comunitat Valenciana, amb la finalitat de tractar els aspectes d'una manera justificada curricularment. Aquests aspectes apareixen al DECRET 108/2014, de 4 de juliol, del Consell, pel qual estableix el currículum i desplega l'ordenació general de l'Educació Primària a la Comunitat Valenciana, elaborat per la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport de la Comunitat Valenciana.

Les activitats que apareixeran a la nostra proposta didàctica es basaran en l'Àrea de Valors Socials i Cívics, concretament per al primer curs d'Educació Primària. Segons la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport (2014), el currículum i l'ordenació general de l'Educació Primària a la Comunitat Valenciana estableix que aquesta àrea s'estructura en tres blocs:

BLOC 1: “La identitat i la dignitat de la persona”.

BLOC 2: “La comprensió i el respecte en les relacions interpersonals”.

BLOC 3: “La convivència i els valors socials”.

El primer d'ells, “La identitat i la dignitat de la persona” té com a finalitat perseguir la construcció d'un autoconcepte i una autoestima adequats que ajude a comprendre les emocions i els sentiments propis i dels altres, mitjançant experiències d'aprenentatge, en altres paraules, constituir la primera baula en el desenvolupament personal a partir del qual s'establiran les relacions amb els altres.

En aquest primer bloc treballarem el contingut “Pensament, sentiments i accions” i dins d’aquest tractarem els punts següents (Conselleria d'Educació, Cultura i Esport, Currículum d'Educació Primària a la Comunitat Valenciana, 2014, p.121):

- Vocabulari d'emocions i sentiments.
- L'expressió de les emocions.
- La manifestació dels sentiments.
- Influència de les emocions en els propis actes.

El segon bloc de l'àrea, “La comprensió i el respecte en les relacions interpersonals”, treballa les relacions humanes i l'acceptació de la diferència, la comunicació com a mitjà d'aproximació als altres i l'expressió de les emocions pròpies, dels sentiments i els pensaments de manera constructiva; tot això per mitjà del diàleg, la convivència i el respecte mutu. Segons la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport (2014), el currículum i l'ordenació general de l'Educació Primària a la Comunitat Valenciana estableix com a contingut, que tractarem en aquest treball, la identificació i expressió d'emocions i sentiments, treballant els aspectes següents:

- Emocions bàsiques: alegria, tristesa, por, ira, sorpresa i fàstic.
- Comprensió del que li agrada o li disgusta.
- Expressió gestual de les emocions bàsiques. Expressions de la cara.
- Expressió verbal de les emocions bàsiques. Vocabulari sobre emocions bàsiques.
- Emocions bàsiques en situacions interpersonals i manifestacions culturals.

El tercer dels blocs, és a dir, l'últim d'aquesta àrea és “La convivència i els valors socials”, aquest apartat incideix en aspectes significatius que ens corresponen com a societat, així com la responsabilitat en la protecció del medi ambient, la prevenció d'accidents de trànsit. També assolir una igualtat efectiva entre hòmens i dones i la solidaritat i cooperació com a valors sense els quals no s'assoliria una autèntica societat democràtica, tal com recull, entre d'altres, la Constitució espanyola (Conselleria d'Educació, Cultura i Esport, Currículum d'Educació Primària a la Comunitat Valenciana, 2014).

Tenint en compte les nostres delimitacions, aquest últim bloc serà l'únic que no treballarem a aquest document, ja que considerem que la nostra proposta didàctica no està orientada a treballar “La convivència i els valors socials” i sí els altres dos blocs.

4.2 El Dol

En primer lloc, dins de l'apartat del marc teòric, tractarem el concepte del dol, és a dir, quan es produeix la pèrdua d'una persona amb la qual es tenia un vincle o un gran afecte. Aquest concepte de dol té una relació directa amb la mort i la pèrdua. En aquest apartat del marc teòric explicarem les característiques, els símptomes i els tipus de dol. A més a més, definirem totes les fases vinculades al procés de dol segons diferents autors, és a dir, fases per les quals passen totes les persones que han sofrit la pèrdua d'un ésser estimat. També explicarem més en profunditat el procés de dol en els infants i com afecta aquest procés en ells, tenint en compte les capacitats de cada infant dependent de l'etapa de la seua vida.

D'una banda, aquest treball i la seua proposta d'activitats treballant el dol tenen com a finalitat poder realitzar un adequat procés de dol i aprendre a superar diverses situacions. Per a aconseguir-ho, el lector ha de plantejar-se la seua forma de viure i entendre els sentiments i les emocions personals per tal d'aplicar aquesta proposta i acompanyar en el procés, tant si es

tracta d'un mestre o mestra, com d'un pare o mare. Quan s'haja aconseguit aplicar aquesta visió, el següent pas serà entendre el punt de vista de l'infant per a comprendre i suportar amb major capacitat al xiquet o xiqueta.

4.2.1 Concepte de Dol

El dol i la mort són conceptes universals que estan relacionats directament amb el sofriment psíquic i psicològic i pot afectar a qualsevol ésser humà, tant als adults com als infants. La paraula dol té la seua arrel a dues paraules llatines: *dolus* i *duellum*. La primera fa referència al dolor psicològic i la segona fa referència al repte o combat entre dues persones. (Didacterion, 2021). D'aquestes definicions es pot definir el dol com a un procés intern i personal relacionat directament amb els sentiments de la persona.

Una altra definició del concepte de dol apareix al Diccionari de la Reial Acadèmia Espanyola de la Llengua (RAE); en aquest, la definició de dol s'estableix com a "demostracions que es fan per a demostrar el sentiment que es té per la mort d'algú". D'aquesta definició s'entén que el dol són tots els comportaments que es manifesten en una persona quan aquesta rep la notícia de la pèrdua d'un ésser estimat o la forma d'aquesta persona d'afrontar la realitat. Concretament, en el treball que estem elaborant, el dol s'entendrà com el procés natural que sofreix una persona quan ha perdut un ésser estimat fins que s'assumeix aquesta pèrdua completament. Bucay (2020) va definir el dol com a procés dolorós normal causat per la pèrdua d'alguna persona estimada.

Tenint en compte aquestes definicions, el dol sol ser un procés normal no patològic que ha de ser controlat, ja que pot convertir-se en un problema important per a la salut mental, com a conseqüència, aquesta situació pot afectar a la vida quotidiana de qualsevol persona. Tindre una depressió seria el principal problema de salut mental que podria provocar aquesta situació, ja que aquest, deriva en símptomes de tristesa patològica, com s'indica al manual DSM-IV². Ací s'explica que un dels subtipus de depressió severa és causat de forma directa per la tristesa. La depressió per tristesa pot aparèixer si els símptomes de tristesa no s'han resolt ni tractat correctament, el qual pot convertir aquesta depressió en una malaltia crònica.

D'una banda, l'article de Pelegrí i Romeu (2011) es descriu el dol com a un procés en el qual se supera la pèrdua d'un ésser estimat i s'elabora una reconstrucció psíquica que vincula totes les tensions entre la persona afectada i el valor simbòlic, en altres paraules, tota la referència vinculada a la pèrdua.

D'una altra banda, existeixen diversos autors que han aportat les seues idees sobre la mort d'una persona estimada i el corresponent procés de dol. En els següents apartats, tractarem els aspectes més rellevants aportats per aquests autors sobre el tema d'aquest Treball Final de Grau.

Sigmund Freud (1856-1939)

Sigmund Freud es considera la primera persona a elaborar una teoria de dol sòlida i clara, gràcies al seu llibre (1917). En aquesta publicació Freud (1917) defineix el dol com a la reacció que té una persona quan coneix que una persona estimada per ell a mort o una abstracció a la seua llibertat, a un ideal o a la seua pàtria.

² Manual Diagnòstic i Estadístic dels Trastorns Mentals

L'autor remarca que el dol no és un estat patològic, és a dir, no la considera una malaltia, sinó un procés de l'aparell psíquic que desencadena diferents tipus d'emocions i comportaments com a resposta a la situació que està sofrint la persona afectada, i confia en el fet que pugui elaborar el procés de dol durant el temps necessari i que finalment desaparega aquestes emocions i comportaments (Freud,1917).

A més a més, afirma que és un procés el qual desemboca en diferents conseqüències a l'àmbit fisiològic i social, ja que la duració, la intensitat i la implicació serà proporcional al significat de la pèrdua i les capacitats psíquiques de la persona. Encara que, segons Freud (1917), existeix la possibilitat que la persona que pateix la malaltia i el seu entorn familiar i social conega que la seua situació no té possibilitats de recuperació, en aquesta circumstància el procés de dol començaria abans de la mort de la persona, ja que tot el món coneix com acabarà aquesta situació.

Resumint, per a Freud, el treball de dol i l'elaboració d'aquest suposa un procés intern, indispensable i dolorós, però obligatori per a poder aconseguir una bona capacitat psíquica de la persona.

Viktor Frankl (1905-1997)

Viktor Frankl va ser psiquiatre, neuròleg i filòsof, a la seua obra (2004) narra l'experiència dels presoners als camps de concentració, la seua concretament des del punt de vista d'un psiquiatre. Arran d'aquesta situació, va descobrir la logoteràpia, que també apareix a la darrera part del seu llibre. Aquest autor va comentar al llibre (Frankl, 2004) que l'amor és l'últim i més alt objectiu que la gent pot assolir. Fent referència amb aquesta frase al fet que la gent aconsegueix la salvació gràcies a l'amor, és a dir, un home sense amor és una persona que se li priva de tot. Per a ell l'única manera de sobreviure en el camp de concentració és crear la

imatge de la seua dona amb ell i parlar amb ella. Ell es manté amb vida perquè té un motiu per a viure, l'amor per ella (Frankl, 2004).

Viktor Frankl (2004) va resumir tota la seua experiència i va assenyalar que, sempre que hi haja un motiu de supervivència, pot suportar qualsevol com. El significat de la vida té la seua arrel en tot això, perquè no volem deixar de viure, sempre hi ha d'haver una raó per seguir endavant i no creure mai que tot està perdut perquè la situació serà tan extrema quan arribe el moment, que serà impossible tindre alguna il·lusió.

Es pot deduir que una de les seues influències va ser Sigmund Freud, que va analitzar i exposar processos psicològics en investigacions detallades. Com s'ha comentat anteriorment, l'autor té molta rellevància per ser el creador de la logoteràpia. La logoteràpia és una tendència psicològica basada en el concepte d'antropologia, que creu que els éssers humans són éssers biològics, psicològics, socials i espirituals impulsats per la voluntat de trobar un significat a la seua existència. Per tant, la logoteràpia és un tipus de psicoteràpia que se centra en la visió humana, com a ésser coneixedor del significat de la seua existència humana per tractar malalties i obtindre un millor estat de salut (Lukas, 1983).

Tenint en compte que no es poden evitar les experiències negatives, aquesta teràpia ajuda a les persones a trobar sentit a la seua vida perquè no queden traumatitzades i els ajude a superar el dolor que estan patint.

José-Francisco Gallego Pérez

Francisco Gallego és doctor i professor de la Facultat de Ciències Psicològiques i de la Salut de la Universitat Catòlica de València, també és autor de diversos articles i estudis sobre el dol i la logopèdia, en els quals va analitzar diferents estudis que van arribar a la mateixa conclusió entre ells. Un dels punts comuns és el fet que el buit existencial i la desesperança es

refereixen a sentiments, expectatives i emocions o estats d'ànim sobre el futur caracteritzats per la indiferència, la fatiga, la desorientació existencial i la falta d'entusiasme. Tot això pot conduir a fets o pensaments suïcides i apareixeran quan no s'aconsegueixen els assoliments existencials relacionats amb la desesperança i el buit existencial (Gallego, 2009).

D'una banda, José Francisco va explicar que, com més desesperada està la persona, més probabilitats hi ha de desenvolupar una conducta suïcida, causades per l'augment de la intensitat de la ideació suïcida. Aquella persona que experimenta distorsions cognitives desesperades es trobarà enmig de la depressió i el comportament suïcida.

D'altra banda, Gallego Pérez també va investigar persones amb pensaments suïcides, en comparació amb el grup control, van mostrar dificultats en la capacitat de generar pensaments positius sobre el futur, i aquestes generaven un impacte negatiu sobre la malaltia física i mental de la persona.

J. William Worden (1932)

William Worden va néixer l'any 1932 i és considerat una de les autoritats mundials en el tractament del dol. A més a més, és membre de l'Associació Americana de Psicologia i va ser membre fundador de l'Associació d'Educació i Conselleria de mort i del Grup Internacional de Treball sobre la Mort i el Dol. També treballa a l'Escola de Medicina de Harvard i a l'Escola de Postgrau de Psicologia de Califòrnia.

J. Worden defineix el dol com el procés psicològic que afrontem després de la pèrdua d'una persona que estimem i, principalment, la seua adaptació emocional; tot i que es tracta d'una experiència complexa, ja que inclou factors cognitius, físics i conductuals.

John Bowlby (1907-1990)

El doctor John Bowlby va ser psicoanalista infantil i psiquiatre, seguidor de Sigmund Freud, però també va combinar altres disciplines, com ara la psicologia cognitiva i l'ètica, al seu estudi. L'autor va destacar que la relació càlida, íntima i contínua entre mare i fill ens fa sentir satisfets i feliços, ja que a efectes a curt o llarg termini, regula la salut mental de l'infant.

L'autor defineix el dol com tots els processos mentals conscients i inconscients, que la pèrdua d'un ésser estimat posa en marxa, independentment del resultat (Bowlby, 1986).

La seua teoria és la de l'aferrament, aquesta fa referència al fet que en situacions en què necessitem protecció i seguretat, podem unir-nos i construir vincles emocionals amb altres persones i és una manera d'entendre les fortes reaccions emocionals que es produeixen quan aquests vincles estan amenaçats o estan en perill de trencar-los. Com més gran siga el potencial de pèrdua, més diverses i intenses seran aquestes reaccions. En aquest cas, s'activen els comportaments de propensió més poderosos: plorar, aferrar-se i, fins i tot, intimidar a través de l'enuig. Quan aquests comportaments tenen èxit, es restableix el vincle, l'activitat cessa i apareix l'estat d'estrés i malestar. Si aquesta perillosa situació no desapareix, sobrevindrà la desesperació, el rebuig i la indiferència. (Bowlby, 1986).

A més, també va desenvolupar una teoria anomenada teoria biològica, afirmant que les respostes conductuals en el procés de dolor tenen com a objectiu restablir la relació amb la pèrdua.

Elisabeth Kübler-Ross (1926-2004)

Hui dia, un dels models psicològics més importants és el model d'Elisabeth Kübler-Ross a principis dels anys 70. Segons la hipòtesi d'aquesta autora, el model psicològic que

descriu aquest procés de dol és causat per la mort d'una persona propera o un ésser estimat i qualsevol persona que haja perdut un ésser estimat ha de passar per aquesta etapa. Al seu llibre (1972) va establir cinc etapes per les quals passen totes aquestes persones durant el seu procés de dol.

4.2.2 Tipus de Dol

El següent pas després de citar breument alguns autors i autores representatius, consistirà a establir i explicar els diversos tipus de dol partint dels principis definits per ells mateixos.

Dol normal: el dol normal està caracteritzat per les diferents vivències de la persona respecte a totes les seues dimensions. Kaplan (2015) va definir les característiques del dol normal segons les seues consideracions:

- Dolor i malestar.
- Moments de negació.
- Dificultat per a concentrar-se.
- Sensació de feblesa.
- Pèrdua de somni, apetit i pes.
- Perplexitat i atordiment per la pèrdua.
- Ràbia i culpa.
- Identificació amb el mort.
- Il·lusions i al·lucinacions respecte al mort.

Tipus de dol complicats segons Worden

A partir de les premisses definides per Horowitz, Worden parla sobre el dol patològic, complicat o anormal, el qual es pot definir com la intensificació del dol pel qual la persona arriba a estar desbordada, recorre a conductes desadaptatives o continua, de forma indefinida, en aquesta fase del procés de dol sense aconseguir superar la situació que està patint.

Worden (1982) va definir diversos tipus de dol complicat:

Dol crònic: aquest dol es caracteritza per la seua durada excessiva, ja que és possible que la persona estiga afectada per aquest dol durant anys, com a conseqüència, no pot realitzar la seua vida amb normalitat i no s'incorpora a la societat. La persona afectada té consciència del fet que no pot passar pàgina i, a més a més, viu en el record constantment. Aquesta persona no accepta el dolor, l'ansietat i l'angoixa provocats per la pèrdua de la persona estimada.

Dol endarrerit: el dol endarrerit es coneix també com a dol **posposat, inhibit o suprimit**. Quan es produeix la pèrdua de la persona estimada, és a dir, en les fases inicials del dol, la persona afectada pot veure's sotmesa a una reacció emocional insuficient provocada per la necessitat de ser forta per una altra persona o per la falta de suport social. Aquesta situació pot desenvolupar dificultats per a expressar-se emocionalment o per reaccionar davant la pèrdua. A l'inici, en aquest tipus de dol, no apareix cap símptoma relacionat amb el seu procés, però sí que poden aparèixer al llarg del temps.

Dol exagerat: la persona afectada pot experimentar diversos símptomes relacionats amb la intensificació d'un dol normal. Aquesta intensitat es podria dir que també és excessiva i desemboca en una conducta desadaptativa que la incapacita. Alguns dels símptomes més freqüents són l'ansietat, la depressió, les migranyes i altres trastorns psicològics importants provocats després de sofrir la pèrdua.

Dol emmascarat: quan la persona afectada sofreix aquest tipus de dol, pot presentar símptomes que provoquen diverses dificultats, com per exemple, dificultats físiques que provoquen mal de cap, mal d'estómac o al·lèrgies o, per altra banda, conductes de desadaptació que poden desenvolupar problemes d'addiccions, com alcoholisme o drogoaddicció. La persona afectada no té consciència del fet que les seues dificultats estan vinculades a la pèrdua.

Rojas va completar els tipus de dol que va establir Worden afegint un tipus de dol denominat **dol eufòric**, el qual pot ser expressat de dues maneres negativament o positiva. En el dol eufòric negatiu, la persona afectada nega la realitat de la mort de la persona estimada, sent que la persona morta segueix viva i és incapaç d'acceptar la mort. Mentre que en el dol eufòric positiu, la persona afectada sí que reconeix la mort de la persona estimada (Rojas, 2008).

4.2.3 Fases del Procés de Dol

Fases del procés de dol segons Sigmund Freud

Segons Freud (1917), el dol es divideix en diferents moments o fases. Per tant, l'autor d'aquest article parla sobre:

Evitació: el procés comença negant la pèrdua de la persona, en aquesta etapa inclourem el xoc que va patir la persona i, com assenyala l'autor, aquest és el moment traumàtic de la persona perduda.

Confrontació: en aquesta etapa es produeixen les emocions més intenses, on la ira i la culpa es poden desbordar, perquè trobem que no podem recuperar allò que hem perdut, és a dir, hi ha una impossibilitat de recuperar la pèrdua. Podem deduir que els aspectes més

habituals relacionats amb la salut poden ser l'ansietat, la depressió i, fins i tot, la pèrdua de vista o de sentiments.

Restabliment: ací és on s'estableixen records i ja no hi ha una connexió tan estreta. Des del punt de vista psicoanalític, sabem que el temps per si mateix no pot curar.

Fases del procés de dol no complicat segons J. William Worden

Les diverses fases per les quals passa qualsevol persona que ha sofrit la pèrdua d'una altra segons el Dr. J. William Worden (2013) són les que exposem a continuació.

Amb les definicions d'aquest autor es pot entendre que les diverses fases del dol suposen un procediment cognitiu que prepara a la persona afectada per a enfrontar determinades situacions i acceptar les circumstàncies derivades de la pèrdua d'un ésser estimat, adaptant-se al nou món en el qual ha de viure.

Fase I: Acceptar la realitat de la pèrdua.

Segons el Dr. J. William Worden (2013), la primera fase que ha de superar qualsevol persona que ha sofrit la pèrdua d'una persona estimada és acceptar la realitat de la pèrdua. En aquest període, la persona té una sensació d'irrealitat, ja que aquesta no vol fer front a la mort de la persona estimada, encara que la mort siga per causa natural, i acceptar la impossibilitat del retrobament. En aquesta fase existeixen diversos nivells quan s'ha de realitzar la negació. El primer nivell és la negació de la realitat de la pèrdua, la realitat es veu distorsionada, acció que ajuda a amortir la intensitat del sentiment de la pèrdua encara que també la dificulta a l'hora d'acceptar-la.

En segon nivell, trobem la negació del significat de la pèrdua. En aquest nivell, la pèrdua s'aprecia amb menor importància de què té realment, per tant l'objectiu d'aquest nivell és minimitzar la pèrdua.

L'últim nivell, el tercer, sobre la negació es produeix quan es nega la irreversibilitat de la mort. En aquest tercer nivell, la persona que està sofrint el dol busca contactar amb diverses entitats espirituals per a intentar retornar a la persona estimada a la vida o simplement per a poder veure a aquesta persona, amb la condició de canviar la seua visió o la seua personalitat si es concedeix aquest desig.

En aquesta etapa podem trobar també que la incredulitat i la creença són intermitents perquè la persona afectada intenta resoldre la situació, en alguns moments, les persones afectades pel procés de dol semblen estar influenciades per la realitat o tenen un comportament com si acceptaren plenament la mort del seu ésser estimat. En altres casos, aquestes persones es comporten irracionalment, dominats per la fantasia de retrobar-se finalment amb la persona estimada. Per aquesta raó, l'enuig es dirigeix a altres persones que es creu que han causat la pèrdua, i fins i tot als benèvolos que amb bona intenció li recorden que la realitat de la pèrdua és una característica omnipresent (Cabodevilla, 2007).

Fase II: Treballar les amocions i el dolor de la pèrdua.

La segona fase se centra a elaborar del procés de dolor provocar per la pèrdua. Tant el dolor físic, com el dolor emocional són reals al procés de dol. Aquest dolor ha de ser reconegut o aquest es pot manifestar d'altres formes que poden provocar comportaments anormals i problemes mentals i físics. Una de les parts més importants d'aquesta segona fase és l'adequada elaboració del dolor de la pèrdua i de les emocions provocades per ell.

Fase III: Adaptar-se a un medi en el qual la persona que ha mort no està present.

Una vegada s'ha superat la segona etapa, és a dir, la de l'elaboració del dolor, comença la tercera. En aquesta tercera fase es produeix l'adaptació a l'entorn sense l'ésser estimat. Durant aquest procés, intentem adaptar-nos a l'entorn nou internament i externa. De forma interna, s'adapta la seua identitat personal influenciada pels valors personals i les creences espirituals després de produir-se la pèrdua (Worden, 2013).

I de forma externa, s'intenta adaptar a les noves activitats i la nova vida quotidiana, tenint en compte com afecta aquesta pèrdua a les creences, la pròpia imatge de la persona afectada i als seus valors.

Fase IV: recol·locar emocionalment a la persona perduda i continuar vivint.

L'últim pas abans de continuar vivint una nova normalitat, consta de la quarta i última fase que consisteix a trobar una connexió amb l'ésser que ha mort. Aquesta situació es deu al fet que el vincle amb la persona perduda existirà fins que la persona afectada haja superat completament el procés de dol i s'haja adaptat a la seua nova normalitat i ser conscient que la persona perduda ja no viu. Els vincles podrien ser àlbums amb fotos familiars, fotografies en general, peces de roba de la persona perduda o vídeos on apareix aquesta.

L'autor Wonder (2013) defensa que trobar una connexió amb la nova realitat es un procés complicat, ja que si aquesta adaptació fora problemàtica, podria evitar que la persona afectada es desenvolupe individualment, situació que podria originar grans problemes psicològics.

Fases del procés de dol segons John Bowlby

John Bowlby (1986) va dividir el procés de dol en tres etapes:

- 1) Enyorança i cerca de la persona perduda
- 2) Desorganització
- 3) Reorganització

Aquestes etapes tenen una estreta relació amb la teoria de l'aferrament perquè quan hi ha un vincle emocional entre l'infant i la seua mare, la dissipació d'aquest vincle provocarà una sensació de dolor en l'infant. Ocorre el mateix quan un xiquet més major o un adult perd a una persona que estima, existeix una situació d'angoixa.

Fases del dol segons Elisabeth Kübler-Ross

Elisabeth Kübler-Ross va ser escriptora i pionera en els estudis d'experiències pròximes a la mort. Aquesta psicòloga Suïssa-Americana va enumerar les cinc etapes del procés de dol que exposem a continuació:

1. Etapa de negació (Kübler-Ross, 1992)

L'etapa de negació és la primera etapa del procés de dol, és la fase del rebuig, la persona afectada nega el fet que algú haja mort, per aquest motiu, pensant que ja no està amb nosaltres, alleuja el seu patiment i ajuda a previndre les emocions sobtades. De vegades podem expressar verbalment que hem acceptat la notícia de la mort d'un ésser estimat, però potser no l'hem superat. En aquestes circumstàncies, podem dir que hi ha un rebuig relacionat directament amb la negació de la mort de l'ésser estimat.

Aquest estat de negació no es pot mantindre indefinidament perquè entrarà en conflicte amb la realitat no acceptada, de manera que finalment abandonem aquesta etapa.

2. Etapa de la ira

Després de superar la primera etapa, el procés de dol continua fins a l'etapa de la ira. El dolor que produeix la pèrdua fa que sorgisca una profunda tristesa que està plena d'ira i ressentiment, que es deu a la frustració de saber que s'ha produït la mort i no es poden prendre mesures per resoldre o canviar la situació. Per tant, en aquesta etapa, es considera que la mort és el resultat d'una decisió on intentem trobar el culpable. Com a resultat, el pilar bàsic d'aquesta etapa és la destrucció, hi ha un impuls emocional molt fort entre el joc de dues idees, el fet que la mort és inevitable i la vida és desitjable, tot això origina més fàcilment donar esclats d'ira.

Com que no es pot trobar cap solució, ningú no és totalment responsable de la mort del seu ésser estimat, hi ha una forta sensació d'ira contra les persones, els objectes i els animals. Encara que sabem que aquest comportament és injust, no podem controlar aquesta situació d'enuig i la ràbia que sentim es projecta en totes direccions.

3. Etapa de negociació (Kübler-Ross, 1992)

L'etapa de negociació és la tercera de les fases del procés de dol segons Kübler-Ross, en aquesta intentem crear una situació imaginativa per tal de veure la mort com una possibilitat que podem evitar. En certa mesura, proporciona la il·lusió de controlar la situació.

Les negociacions consisteixen a suposar que es pot revertir la situació i estem buscant qualsevol estratègia que ho faci possible. Una de les estratègies utilitzades és intentar negociar

amb entitats sagrades o sobrenaturals, si no es produeix la mort, canviaré el meu estil de vida i, possiblement, fins i tot, la meua forma de ser. La possibilitat de tornar al passat i poder desfer-se del dolor de la mort de la persona estimada és molt reduïda, una situació reconfortant, però no s'ajusta a la realitat. Com a resultat, aquesta fase és molt curta i esgotadora, ja que requereix pensar solucions o canvis que ja no són factibles.

Un cop presentada l'anomenada fase de negociació, continuarem explicant la següent fase denominada la fase de depressió.

4. Etapa de depressió

Segons Kübler-Ross (1992), en aquesta etapa de la depressió, ja no vivim en realitats paral·leles, sinó que tornem al present, encara que amb una sensació de buit. La situació normal que vivim és que ens aïllem, és a dir, aïllem els nostres sentiments, estem més cansats i no ens podem desfer dels pensaments depressius i tristos.

En aquest moment, hi ha símptomes similars a aquest tipus de trastorn mental, que sembla que no pot ser alleujada per excuses o imaginació, la qual cosa ens porta a una crisi existencial quan considerem la irreversibilitat de la mort.

Una de les condicions per continuar i recuperar la motivació per viure és aprendre a acceptar que la persona perduda ja no existeix i necessitem continuar vivint la nostra vida amb aquesta absència, cosa que ens portarà a acceptar la pèrdua.

5. Etapa d'acceptació

Una de les principals raons per les quals canviem d'etapes i passem d'un estat de depressió a un estat d'acceptació es deu a la desaparició gradual del dolor emocional de la

tristesa al llarg del temps (Kübler-Ross, 1992). Dit d'una altra manera, quan una persona aprèn a viure en un món on ja no viu una altra persona a la qual has estimat, és quan podem considerar que aquest ha superat la seua mort. Concretament, encara que siga l'etapa d'acceptació, aquesta etapa no farà que la gent se senta feliç, això sí, aquest és l'últim pas per poder fer una vida normal.

A més a més, tenint en compte també és necessari reorganitzar activament tots els conceptes que conformen el nostre pla mental, perquè ara és nou.

L'aspecte que caracteritza aquesta etapa és la fatiga i la manca de sentiments forts, perquè a poc a poc recuperen la capacitat d'experimentar la felicitat i el plaer, imprescindibles per tornar a un estat normal. Un cop aquests sentiments ens tornen, tenim la motivació i el desig de tornar a viure, tot i que d'una manera diferent, sentim que hem superat el procés de dol i hem recuperat la normalitat de la nostra vida.

Tenint en compte que un aspecte del procés del dol és que, en funció de la situació de la persona que pateix el dol, l'ordre de les etapes pot canviar perquè hi pot haver moltes situacions que afecten el procés teòric del dol. Com a resultat, el procés de superació de la pèrdua de la persona estimada podria durar més del temps previst.

No obstant això, en aquest punt, creiem que és necessari investigar l'impacte d'aquestes etapes en els infants. Consegüentment, a continuació, intentarem esbrinar com es manifesten aquestes etapes durant la infància.

4.2.4 Etapes de Dol en els xiquets des dels 0 als 12 anys

Anteriorment, hem comentat que és necessari valorar quina és la repercussió que tenen les diferents etapes en els infants, per aquesta raó, a continuació, exposarem i intentarem esbrinar les manifestacions dels infants en cadascuna d'aquestes.

0 als 24 mesos:

Un infant d'entre 0 i 24 mesos, segons Díaz (2004), és tot allò que percep. En les primeres setmanes de vida, l'infant començarà a mirar als seus pares i tot allò que l'envolta, d'aquesta manera, en un futur pròxim reconeixerà el seu cos i el seu entorn. A causa d'aquest reconeixement, el xiquet obtindrà una resposta preventiva davant de desconeguts, motiu pel qual fins aquest moment les persones que han perdut un ésser estimat o la seua mare no ho consideraran una pèrdua. En altres paraules, com han assenyalat alguns autors, els infants no tenen sentit del temps, quan els nadons viuen en el present, la vida és existència i la mort és absència (Esquerda i Agustí, 2009).

Tanmateix, els xiquets en aquesta edat perceben les emocions i els sentiments de les persones que els envolten, tot i que no entenen el que està passant, poden tindre reaccions de dol a causa de les emocions de les persones que els envolten.

Possibles reaccions de dol de l'infant (0 - 24 mesos)
Plor
Atacs de ràbia
Irritabilitat
Mal humor
Trastorns de l'alimentació
Trastorns del son
Conductes regressives (xuplar el dit, postures fetals...)
Cerca de l'ésser estimat perdut
Angoixa davant a pèrdua del cuidador (mare)
Indiferència

Figura 1: Possibles reaccions de dol de l'infant de 0 a 24 mesos. Taula d'elaboració pròpia.

Dels 2 als 6 anys:

Gràcies a les àrees i els objectius que estableix el currículum d'Educació Infantil, els xiquets en aquesta etapa comencen a tindre un pensament més desenvolupat, ja que la seua capacitat i coneixement del seu cos, dels seus sentiments i les seues emocions és major, així com una millor relació amb el seu entorn físic, social i cultural (Esquerda i Agustí, 2009).

En aquesta etapa, els infants també comencen a establir una relació causal, tal com passa quan perden una persona propera. Tot i que la seua comprensió no és com la d'un adult, sentiran aquesta pèrdua i experimentaran les mateixes emocions que nosaltres. Un dels processos més difícils d'entendre per a ells és el concepte d'irreversibilitat, perquè creuen que la mort de la persona és temporal i tornarà en algun moment. La pregunta més freqüent que fan és: quan vindrà? Aquest és un mecanisme pel qual els xiquets intenten assimilar el que és real del que no ho és.

Segons Esquerda i Agustí (2009), és important respondre sempre a les preguntes formulades pels xiquets de la mateixa manera perquè l'infant pugua realitzar activitats explicatives amb més detall. També en aquesta etapa, els infants d'entre 2 i 6 anys estan regulats pel nucli familiar, i els seus pares o adults propers es converteixen en models per imitar un procés de dol, ja que encara no saben expressar el seu dolor.

A més, també hem de recordar que alguns xiquets tenen dificultats per a expressar els seus sentiments i emocions. Per tant, és important observar el seu comportament mentre juguen perquè es desenvolupa un joc simbòlic per exterioritzar els seus sentiments.

Possibles reaccions de dol de l'infant (2 - 6 anys)
No reacciona
Plor desesperat
Desesperació
Culpabilitat
Por per l'enuig
Por per a una altra pèrdua
Por de preguntar
Pregunta constant de quan tornarà el difunt
Ansietat per separar-se del progenitor
Establiment de nous vincles amb persones properes, com la mestra.
Ús del joc com a forma d'expressió.
Conductes regressives (no vestir-se sol, no menjar sol...)

Figura 2: Possibles reaccions de dol de l'infant de 2 a 6 anys. Taula d'elaboració pròpia.

Dels 6 als 8 anys:

Segons Díaz (2004), des dels 6 fins als 8 anys, la intel·ligència i la capacitat de raonament d'un infant canviaran i es desenvoluparan a mesura que comence a fer les seues pròpies preguntes i buscar respostes. A banda de començar a ser capaç de distingir la realitat de la fantasia i entendre la irreversibilitat de la mort.

L'evolució cognitiva i de relació comporten canvis en el concepte de mort i entenen perfectament el significat de la mort i la irreversibilitat dels fets. Tot i això, és possible que els xiquets no entenguen què significa aquesta pèrdua per a les seues vides.

No és fins als huit anys quan s'adonen que el concepte de mort té un caràcter universal, és a dir, que totes les persones que estan vives en algun moment han de morir. La resposta en aquesta etapa gira al voltant dels quatre estats emocionals principals: tristesa, culpa, ansietat i ràbia (Díaz, 2004).

Possibles reaccions de dol de l'infant (6 - 8 anys)
Negació
Culpabilitat
Tristesa amb plors
Conductes regressives
Bloqueig emocional
Problemes de memòria
Inquietud
Idealització del difunt
Ansietat en forma de preocupacions pel futur
Preguntes sobre el futur i sobre hipòtesis
Culpabilitat
Ràbia i trastorns de conducta
Alteracions en el rendiment escolar
Alteració del sistema immunitari
Responsabilització (assumeixen rols que pertanyien al difunt)
Manifestacions psicossomàtiques (mal de panxa, de cap, de coll, cansament, falta d'aire...)

Figura 3: Possibles reaccions de dol de l'infant de 6 a 8 anys. Taula d'elaboració pròpia.

Dels 8 als 12 anys:

En aquesta etapa des dels 8 als 12 anys, segons Díaz (2004), els xiquets estan formant els seus propis pensaments i els seus raonaments lògics més madurs. Quan acaba aquesta etapa, els infants encara no poden entendre els seus propis processos psicològics.

El concepte de mort també s'està desenvolupant, perquè la persona sap que la mort afectarà persones que coneix i estima, i fins i tot ell mateix pot morir. Aquest esdeveniment els fa diferents perquè no volem expressar les nostres emocions ni parèixer febles, de manera que presten més atenció a un grup d'amics i les seues aficions (Díaz, 2004).

Tenint en compte els canvis que s'estan produint a l'àmbit personal, social, emocional i físic, en aquesta etapa, l'elaboració i superació del procés de dol, serà major o menor segons la relació que té amb la família i l'evolució personal prèvia de la persona.

Possibles reaccions de dol de l'infant (8 - 12 anys)
Irritabilitat
Culpabilitat
Ràbia
Agressivitat
Revelar-se
Ansietat
Conductes desafiants
Alteracions de la son
Alteracions de l'alimentació
Cerca d'afecte en el seu grup d'edat
Manifestacions íntimes de la pèrdua
Intent de reprimir el dolor i el plor
Por de la pròpia mortalitat

Figura 4: Possibles reaccions de dol de l'infant de 8 a 12 anys. Taula d'elaboració pròpia.

4.2.5 Aspectes Generals a tindre en compte durant el Procés de Dol

Aquesta part del TFG s'adreça a aquells que donen suport o acompanyen els infants o qualsevol persona per tal d'ajudar-los a establir un procés de dol adequat.

Alguns aspectes generals que hem de tindre en compte durant el procés de dol són els següents (Cortina, 2018):

- Respectar els silencis i els temps d'assimilació de cada persona.
- Crear un ambient de seguretat i confiança per a parlar dels seus sentiments i emocions.
- Acompanyar en el procés d'elaboració i superació del dol.
- Adaptar-nos als seus estats d'ànim i llenguatge.
- Observar l'estat emocional, l'assimilació de la notícia i les necessitats i preocupacions de la persona.
- Adaptar la comunicació al tipus de notícia, a les característiques i l'edat de la persona.

- Dedicar el temps necessari al tractament, l'assimilació i la superació de l'esdeveniment.
- Facilitar i respondre preguntes i dubtes sempre de la mateixa manera i adaptades a l'edat de la persona.
- Permetre l'expressió de sentiments i emocions, ja siga de forma oral, mitjançant dibuixos o jocs simbòlics.
- Assegurar-li a la persona que es respectarà les seues decisions sobre què fer, com o amb qui.
- Valorar la possibilitat de sol·licitar mesures educatives extraordinàries o, si fora oportú, proposar la valoració psicopedagògica de l'alumne.
- Utilitzar activitats com, per exemple, contes o pel·lícules que ajuden a tractar d'expressar les emocions de la persona abans, durant i després del període de dol.
- Comunicació entre els pares o persones responsables de l'infant i els mestres amb la finalitat de crear una orientació educativa adequada al xiquet que pateix el procés de dol.

Després d'analitzar l'expressió de dol en les etapes infantils, creiem que és significatiu fer un breu enfocament de la psicologia infantil. Aquest mètode ens permetrà entendre millor com els xiquets veuen l'absència o la pèrdua d'algú. A continuació ho analitzarem.

4.3 Psicologia Infantil

4.3.1 Les Emocions

L'emoció és un estat complex de l'organisme caracteritzat per una excitació o pertorbació que predisposa a una resposta organitzada (Bisquerra, 2009). Les emocions es generen habitualment com a resposta a un estímul intern o extern, siga actual, passat o futur; real o imaginari.

Quan es produeix una emoció, la persona ha d'avaluar si l'emoció és positiva o negativa, en funció de si la considera d'una manera o d'una altra, hi haurà certes reaccions que causaran canvis fisiològics i tindran més o menys tendència a realitzar qualsevol acció. A la figura següent, ho podem dissenyar a partir dels principis de Bisquerra (Bisquerra, 2009).

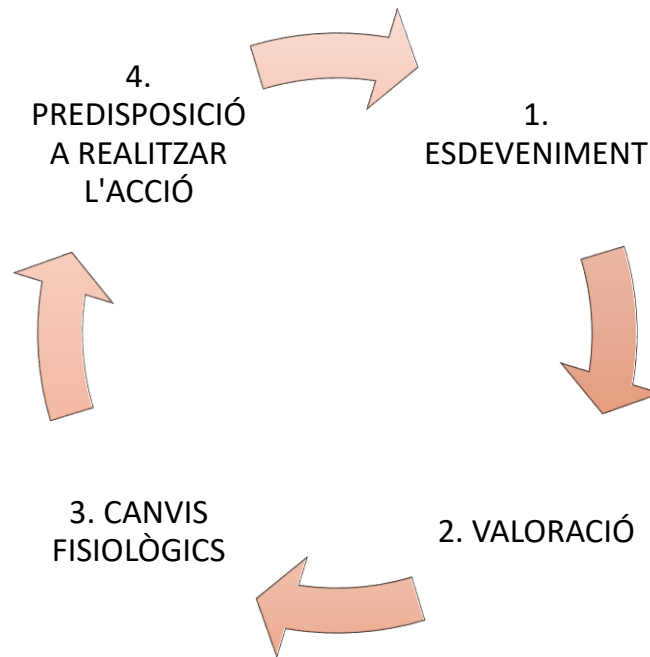

Figura 5: Esquema d'una emoció com a resposta a un estímul. Esquema d'elaboració pròpia

Bisquerra (2009) va parlar sobre la pèrdua, la qual suposa una sèrie de reaccions negatives durant el procés de dol, aquestes reaccions tenen la funció d'adaptar a la persona que pateix a la seua nova normalitat. Segons Lazarus (1991), apareixeran emocions negatives com la tristesa, la por o la ràbia i emocions positives com l'amor o l'emoció. Per donar suport a i acceptar aquest fet, cal dur a terme un procés de competències i habilitats per tal de saber distingir i controlar les nostres emocions. Aquestes habilitats i competències estan relacionades amb el concepte d'intel·ligència emocional.

4.3.2 Intel·ligència Emocional dins de la Psicologia Infantil

Howard Gardner és un psicòleg nord-americà famós per la seua teoria de la intel·ligència múltiple, ell creu que la intel·ligència de l'ésser humà no es pot mesurar només amb el coeficient intel·lectual individual, ja que existeixen altres intel·ligències com la intel·ligència lingüística-verbal, visual-espacial, musical, lògic-matemàtica, corporal-cinestèsica, intrapersonal, interpersonal i naturalista.

A conseqüència d'aquesta teoria, els psicòlegs J. Mayer i P. Salovey, l'any 1990, van ser pioners en l'ús del concepte d'intel·ligència emocional per definir les característiques emocionals més importants per tal d'aconseguir relacions interpersonals positives. Després, el psicòleg Goleman, el 1996, donà suport a la combinació de temes cognitius, emocionals i socials per tal d'obtindre una intel·ligència emocional completa i parlar d'aquest concepte a les escoles.

Concretament, la intel·ligència emocional s'ha de treballar amb models de comportament adequats, que els infants puguin utilitzar com a referència per formar les seues personalitats i aprendre hàbits emocionals adequats a la seua edat i entorn.

Crear activitats que ajuden a l'evolució de l'infant i a l'adquisició de conceptes emocionals i cognitius per a ajudar-los a conèixer les seues emocions i sentiments i poder controlar-les. A més a més, d'ajudar a treballar l'empatia amb els seus companys amb la finalitat de fer-los adaptar-se a l'entorn on viuen és un dels objectius d'aquest treball.

Finalment, creiem que aquest procés s'ha de dur a terme a casa i a l'escola, Goleman (1996) concedeix una gran importància al treball emocional i a l'expressió de les emocions per tal d'aconseguir una millora en el procés de dol. Tanmateix, hem d'aconseguir traure fora un sentiment, que fa que la persona no siga conscient del que li passa, i ho puga treballar, per tal que no es bloquegen altres aspectes i s'impossibilita treballar-los.

Un cop feta una breu reflexió sobre la psicologia infantil, continuarem investigant si hi ha experiències anteriors similars a la nostra, que ens puguem proporcionar inspiració, millorant així els nostres objectius d'aprenentatge.

4.4 Experiències Prèvies

Fent referència a les experiències prèvies que tractaré en aquest apartat, la meua ha sigut l'experiència de la pèrdua del meu avi quan tenia 16 anys. Aquesta situació va ser molt difícil perquè va ser la primera vegada que experimentava una situació d'aquest tipus, tan desconeguda per a mi, no sabia quins canvis m'esperaven ni si estaríem bé la meua família i jo. Un dels aspectes que ens feia patir a tota la família era veure com una persona pròxima estava cada vegada pitjor a causa d'una malaltia degenerativa. Finalment, va significar un canvi i l'inici d'una nova etapa per a tota la meua família, això sí, aprenguérem a viure el procés del dol d'una manera adequada i beneficiosa amb el pas del temps.

A més a més, un any després vaig perdre una companya de classe que va morir un dia sense explicació. Aquesta situació és molt diferent de l'anterior, perquè ningú pensa que això li pot passar al seu fill de 17 anys, però aquesta situació ha fet que reflexionem el fet que quan menys t'ho esperes, ocorre.

També ens hem basat en una altra experiència per a realitzar aquest treball d'investigació i proposta didàctica d'aquest TFG, aquesta és la situació que tenim actualment a causa del virus SARS-CoV-2, ja que ha originat una pandèmia mundial. Anteriorment hem explicat que durant les pràctiques realitzades en els col·legis hem pogut observar l'augment dels contagis, i fins i tot, hi ha hagut alumnes que han sofert alguna pèrdua a causa d'aquest virus. Aquesta vivència ha suposat un canvi en el meu punt de vista sobre el procés de dol i el seu tractament perquè estem vivint una situació difícil durant molts mesos.

A continuació exposarem unes entrevistes personals a diferents mestres sobre l'experiència prèvia que tenen o han tingut amb algun alumne que haja viscut aquesta situació de dol.

L'experiència més actual que tenim és la proporcionada pels mestres del centre de pràctiques durant aquest últim curs acadèmic. Roberto García és un mestre de segon de primària que ens ha explicat que mai ha tractat el tema de la mort amb el seu alumnat, ja que considera que és un tema molt difícil de treballar a l'escola. En finalitzar les meues preguntes i comentar aquest tema d'una forma informal ell mateix ha reflexionat i valorat positivament treballar mitjançant recursos el tema del dol perquè com ha explicat aquest tema pot aportar moltes coses beneficioses, com per exemple, treballar les emocions que durant el curs acadèmic no es treballen. També ha afegit que compren que la situació és difícil per a les famílies i sobtada per a tots. La nostra societat no està acostumada a tractar el tema del dol i la mort. Per a Roberto, ha sigut la primera vegada que ha viscut l'experiència de la mort d'un familiar d'un alumne seu a causa de la nova malaltia, la COVID-19. Amb tot açò, ens ha explicat que ho intentarà treballar amb el seu alumnat a l'aula.

Guillermo és un altre professor implicat en la recerca de professors amb experiència prèvia, que ha completat les meues respostes i ha donat la seua opinió. Va dir que, a causa de la pèrdua, anteriorment, d'alguns familiars, tenia certa experiència en el treball de la mort i el seu procés de dol. Va dir específicament que una persona de la seua família havia estat lluitant des de feia molts anys i quan va morir, se sentia molt trist i pensava que tot havia acabat, la seua vida, la seua família... Ell va estar present durant tot el procés de la malaltia i la va ajudar a tractar-la. A causa d'aquesta experiència i de la situació actual a tot el món, el professor farà una recerca i prepararà tallers, com ara conferències sobre temes o visites a llocs importants, per tal de treballar la mort i ajudar a desenvolupar els processos adequats de dol d'aquelles persones que han sofrit alguna pèrdua.

5. Proposta Didàctica

“L’educació que deixa empremta no és la que es fa de cap a cap, sinó de cor a cor”.

Sant Francesc d’Assís (1182 - 1226)³

En l’apartat de metodologia hem comentat que dins d’aquest apartat inclourem el procediment que hem seguit per a elaborar la proposta didàctica basada en el tractament i procés del dol, a més a més, d’una sèrie d’activitats que han sigut programades i desenvolupades com a suggeriment per tal de treballar el tema d’aquest TFG, el comportament i tractament del dol en alumnat de primer de Primària.

5.1 Procediment

Per tal de redactar aquesta proposta didàctica hem dissenyat un conjunt de procediments necessaris per a assolir el nostre objectiu principal: revisar el tractament del dol seguint el plantejament d’una proposta d’activitats on utilitzarem les pel·lícules com a recurs, amb la finalitat que ajuden l’alumnat de primer de Primària.

Com hem comentat amb anterioritat, el procediment començaria amb una entrevista oral amb el tutor del centre de pràctiques per preguntar-li si aquest seria un tema adequat per a tractar en un Treball Final de Grau. La conclusió extreta d’aquesta conversa va ser que aquest és un tema molt important a tractar en qualsevol etapa de la vida i, en aquest cas, encara més, perquè aquest virus ha fet que molts xiquets patisquen algunes pèrdues pròximes a ells.

³ Fundador de l’orde franciscana i les clarisses.

Després, comentàrem aquest tema amb el meu director de TFG i ens va donar algunes orientacions sobre la part teòrica del treball i poder fer una proposta realista perquè els lectors puguem utilitzar-la o portar-la a la pràctica.

Una vegada el director ens va donar l'aprovació, vam continuar limitant el tema, ja que aquest és un tema amb molts vessants. A continuació, valoràrem la manera correcta de tractar el tema del dol amb xiquets mitjançant pel·lícules i activitats relacionades amb aquestes. El recurs de les pel·lícules són una ferramenta de treball que als xiquets els agrada moltíssim, gaudeixen i els fa reflexionar d'una manera indirecta.

Quan restringirem el tema per esbrinar quins conceptes haurien d'aparèixer al treball, vam començar a buscar informació i a recopilar tots els coneixements, articles i resultats de les investigacions dels diferents autors i científics que han estudiat el tema. A continuació, després de llegir i consultar molts materials diferents, vam començar a esquematitzar i desenvolupar el marc teòric per acotar els conceptes i punts a parlar en aquest apartat.

En un futur, aquest treball podria, doncs, ser una ferramenta per a realitzar una possible línia d'investigació que continue aquesta redacció o un article que parli més concretament sobre algun dels aspectes que s'han tractat durant tot el marc teòric, sempre tenint com a objectiu treballar el dol en l'alumnat respecte a una persona propera a ell.

Consegüentment, vam proposar una sèrie d'activitats on el tema principal a tractar era el tractament del dol mitjançant pel·lícules adequades a l'edat de primer de Primària, i per concloure, trobarem les conclusions on hem reflexionat diferents aspectes sobre aquesta temàtica i hem comprovat que és més important del que ens imaginàvem.

Respecte a la descripció del procés i el disseny utilitzat per programar i plantejar les diverses activitats previstes es basen en l'ús de pel·lícules com a eina per comprendre i realitzar correctament el procés de dol dels estudiants. El recurs en el qual ens basarem per a realitzar

aquesta proposta didàctica serà mitjançant la visualització i la realització de les activitats relacionades amb les pel·lícules.

En relació a la metodologia de les diferents activitats suggerides tindran uns objectius a aconseguir, una temporalització i uns procediments a seguir per a poder tractar la temàtica del dol de manera beneficiosa i que supose un aprenentatge per a l'infant. El mètode a realitzar seria un altre aspecte a tindre present, aquest ha de ser participatiu i actiu per part de l'alumnat de l'aula.

Respecte als instruments de recollida d'informació seran actuals i reals, per tal de portar a la pràctica aquesta proposta de manera directa i automàtica a causa de la pandèmia mundial que existeix. Finalment, aquestes fonts seran primàries i secundàries, és a dir, extraurem informació de documents de manera directa i indirecta.

A continuació, presentarem l'apartat "activitats" on exposarem una sèrie d'activitats com a suggeriment per tal de tractar el tema objecte d'estudi, el tractament del dol i el seu corresponent procés, a l'aula amb l'alumnat de primer de primària, tenint en compte que un aspecte important és l'ajuda i acompanyament de l'adult durant tota aquesta proposta didàctica.

5.2 Activitats

Les activitats proposades a continuació tenen la finalitat d'explicar la mort d'una persona estimada d'una manera natural. Per aquesta raó, considerem que l'ús de recursos com les pel·lícules adequades per a elaborar un procés de pèrdua poden representar personatges i situacions que afavoreixen les elaboracions crítiques i les conclusions constructives.

El fil conductor per a la realització de les sis activitats següents serà la pel·lícula *Up - una aventura de altura* dirigida per Peter Docter, produïda per Pixar Animation Studios i distribuïda per Walt Disney Pictures.

ACTIVITAT 1. Pluja d'idees.
<p>Objectiu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Conèixer les idees prèvies que tenen els alumnes sobre el concepte de la mort.
<p>Duració: 15 minuts.</p>
<p>Recursos necessaris: Pissarra, guix i preguntes del docent.</p>
<p>Desenvolupament: Es realitzarà una pluja d'idees per a identificar les idees prèvies de cada alumne, les seues creences i la seua capacitat de conceptualització, també podem entendre les seues emocions i el seu coneixement sobre el tema de la mort. Després el docent realitzarà una sèrie de preguntes per a introduir als alumnes en el tema a tractar i, posteriorment, s'apuntaran en la pissarra els aspectes més importants que diguen els alumnes.</p>
<p>Annexos: PREGUNTES DEL DOCENT</p> <ul style="list-style-type: none"> - Què penseu que és la mort? - Què penseu que és el dol? - Com se sent una persona que passa per un període de dol? - Com podríem ajudar una persona que està passant per aquest període? - Com us sentiríeu si fóreu vosaltres els que esteu passant per aquest període? <p>(Depenent de les respostes farem altres preguntes relacionades amb aquestes).</p>

ACTIVITAT 2. Introducció d'<i>Up</i>
Objectiu: <ul style="list-style-type: none">- Introduir el concepte de dol mitjançant la visualització del tràiler i el pòster d'una pel·lícula.
Duració: 30 minuts.
Recursos necessaris: Ordinador, preguntes del docent, internet, enllaç del tràiler i imatge de la pel·lícula d' <i>Up</i> .
Desenvolupament: Introduïrem la pel·lícula d' <i>Up</i> presentant el pòster d'aquesta pel·lícula, després es demanarà que alcen la mà els alumnes que ja hagen vist la pel·lícula i els demanarem que no diguen res en relació a la pel·lícula ni contenen el final de la història. A continuació, visualitzarem el tràiler de la pel·lícula i, en finalitzar, donarem la paraula als alumnes per tal de comentar el que han vist. Posteriorment, demanarem que observen la imatge del pòster i l'analitzen, per finalitzar els farem diferents preguntes.
Annexos: <p>Enllaç del tràiler d'<i>Up</i> de Youtube:</p> <p>https://www.youtube.com/watch?v=qoZo9MiICo0</p>

Imatge del pòster de la pel·lícula d'Up: (Pixar, 2009)

PREGUNTES DEL DOCENT

- Quins són els personatges principals?
- El senyor més major està feliç? I el xic?
- Seran importants per a la història l'ocell que està dins de la casa i el gos que està penjant en la corda?
- On estaran?
- Hi ha alguna cosa diferent que us ha cridat l'atenció? Què i per què?

ACTIVITAT 3. Up - Una aventura de altura⁴
Objectiu: <ul style="list-style-type: none"> - Introduir el concepte de dol mitjançant la visualització d'una pel·lícula.
Duració: 50 minuts.
Recursos necessaris: Pel·lícula en DVD d' <i>Up</i> o accés a la pel·lícula mitjançant alguna plataforma digital.
Desenvolupament: Visualització de la pel·lícula.
Annexos: Títol pel·lícula: <i>Up - Una aventura de altura</i> Nacionalitat: EE.UU. Any: 2009 Duració: 96 min. Classificació: Tots els públics Gènere: Acció, Animació, Aventures, Comèdia Directors: Peter Docter i Bob Peterson

⁴ Com pot notar el lector, hem escrit el títol de la pel·lícula, respectant el títol original (sense apostrofar “d’altura”)

ACTIVITAT 4. Up - Una aventura de altura
Objectiu: - Introduir el concepte de dol mitjançant la visualització d'una pel·lícula.
Duració: 50 minuts.
Recursos necessaris: Pel·lícula en DVD d' <i>Up</i> o accés a la pel·lícula mitjançant alguna plataforma digital.
Desenvolupament: Visualització de la pel·lícula.
Annexos: Títol pel·lícula: <i>Up - Una aventura de altura</i> Nacionalitat: EE.UU. Any: 2009 Duració: 96 min Classificació: Tots els públics Gènere: Acció, Animació, Aventures, Comèdia Directors: Peter Docter i Bob Peterson

ACTIVITAT 5. I si fora jo?
<p>Objectiu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Reflexionar sobre la mort dels éssers estimats.
<p>Duració: 20 minuts.</p>
<p>Recursos necessaris: Enllaç i preguntes del docent.</p>
<p>Desenvolupament: Recordem la pel·lícula que hem vist i realitzarem les primeres preguntes sobre la història, després, visualitzarem un fragment concret de la pel·lícula i realitzarem una segona sèrie de preguntes de reflexió per a introduir el concepte de tristesa i explicar de forma natural el procés de dol.</p>
<p>Annexos: Escena d'Up https://www.youtube.com/watch?v=BjWqUhf3HC0</p> <p style="text-align: center;">1a PART: PREGUNTES DEL DOCENT</p> <ul style="list-style-type: none"> - Què heu sentit en veure la pel·lícula? - Quines emocions us han envaït? - Què li passa al senyor? - No estava molt content quan estava amb la seua dona? - I ara, per què està tan trist? Què li ha passat? - De qui era el desig de viure a les cataractes del paradís? - Penseu que ell ha complit el desig que tenia ella? - Què penseu després de veure la pel·lícula? <p style="text-align: center;">2a PART: PREGUNTES DEL DOCENT</p> <ul style="list-style-type: none"> - Què passa en aquest fragment de la pel·lícula? - Com estava ella? Com estava ell? - Us heu fixat en l'expressió de la cara d'ell quan sap que la seua dona morirà? - Què passaria si fóreu vosaltres? Què hi faríeu?

ACTIVITAT 6. Deixa-ho anar
Objectiu: - Expressar de manera lliure els sentiments transmes per la pel·lícula.
Duració: 50 minuts.
Recursos necessaris: Fulls en blanc, colors i llapis.
Desenvolupament: Recordem la pel·lícula d' <i>Up</i> i demanem que els alumnes expressen oralment els sentiments que els va fer sentir la pel·lícula i, després, expressaran en un dibuix allò que volen enviar a una persona que estiga en el cel o, si no tenen, a la dona del protagonista de la pel·lícula. Com a metàfora de la pel·lícula, nugarè el dibuix a un globus, eixirem al pati i quan l'alumne estiga preparat ho deixaran anar al cel, ja que és un missatge per a la persona que està en el cel.
Annexos:

A continuació, suggerirem altres activitats relacionades amb una altra pel·lícula, molt famosa també entre els infants, que es podrien portar a la pràctica. En aquest cas, el fil conductor per a la realització de les següents sis activitats serà la pel·lícula de *El Rey León*, produïda per Walt Disney Animation Studios i Walt Disney Pictures i distribuïda per Buena Vista Distribution, InterCom, Microsoft Store, Netflix i Disney+.

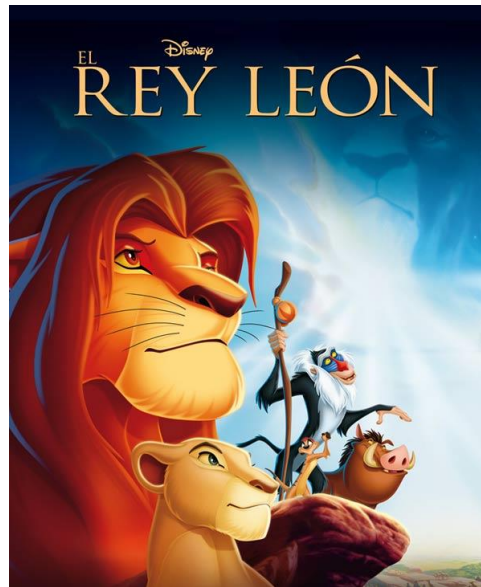
ACTIVITAT 1. Pluja d'idees.
<p>Objectiu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Conèixer les idees prèvies que tenen els alumnes sobre el concepte de la mort.
<p>Duració: 15 minuts.</p>
<p>Recursos necessaris: Pissarra, guix i preguntes del docent.</p>
<p>Desenvolupament: Es realitzarà una pluja d'idees per a identificar les idees prèvies de cada alumne, les seues creences i la seua capacitat de conceptualització, també podem entendre les seues emocions i el seu coneixement sobre el tema de la mort. Després, el docent realitzarà una sèrie de preguntes per a introduir als alumnes en el tema a tractar i, posteriorment, s'apuntaran en la pissarra els aspectes més importants que diguen els alumnes.</p>
<p>Annexos: PREGUNTES DEL DOCENT</p> <ul style="list-style-type: none"> - Què penseu que és la mort? - Què penseu que és el dol? - Com se sent una persona que passa per un període de dol? - Com podríem ajudar a una persona que està passant per aquest període? - Com us sentiríeu si fóreu vosaltres els que esteu passant per aquest període? <p>(Depenent de les respostes farem altres preguntes relacionades amb aquestes).</p>

ACTIVITAT 2. Introducció de *El Rey León***Objectiu:**

- Introduir el concepte de dol mitjançant la visualització del tràiler i el pòster d'una pel·lícula.

Duració: 30 minuts.**Recursos necessaris:** Ordinador, preguntes del docent, internet, enllaç del tràiler i imatge de la pel·lícula de *El Rey León*.**Desenvolupament:** Introduïrem la pel·lícula de *El Rey León* presentant el pòster d'aquesta pel·lícula, després es demanarà que alcen la mà els alumnes que ja hagen vist la pel·lícula i els demanarem que no diguen res en relació a la pel·lícula ni conten el final de la història. A continuació, visualitzarem el tràiler de la pel·lícula i, en finalitzar, donarem la paraula als alumnes per tal de comentar el que han vist. Posteriorment, demanarem que observen la imatge del pòster i l'analitzen, per finalitzar els farem diferents preguntes.**Annexos:**Enllaç del tràiler de *El Rey León* de Youtube:<https://www.youtube.com/watch?v=bjJvvrKl83M>

Imatge del pòster de la pel·lícula de *El Rey León*: (Sensacine, 1994)

PREGUNTES DEL DOCENT

- Quins són els personatges principals?
- Quins animals veus?
- On estan?
- Qui penseu que és "*El rey León*"?
- Hi ha algun aspecte que us ha cridat l'atenció? Quin i per què?

ACTIVITAT 3. <i>El Rey León</i>
Objectiu: <ul style="list-style-type: none"> - Introduir el concepte de dol mitjançant la visualització d'una pel·lícula.
Duració: 50 minuts.
Recursos necessaris: Pel·lícula en DVD de <i>El Rey León</i> o accés a la pel·lícula mitjançant alguna plataforma digital.
Desenvolupament: Visualització de la pel·lícula.
Annexos: Títol pel·lícula: <i>El Rey León</i> Nacionalitat: EE.UU. Any: 1994 Duració: 88 min. Classificació: Tots els públics Gènere: Animació, cinema d'aventures, drama i cinema musical. Directors: Rob Minkoff i Roger Allers

ACTIVITAT 4. <i>El Rey León</i>
Objectiu: - Introduir el concepte de dol mitjançant la visualització d'una pel·lícula.
Duració: 50 minuts.
Recursos necessaris: Pel·lícula en DVD de <i>El Rey León</i> o accés a la pel·lícula mitjançant alguna plataforma digital.
Desenvolupament: Visualització de la pel·lícula.
Annexos: Títol pel·lícula: <i>El Rey León</i> Nacionalitat: EE.UU. Any: 1994 Duració: 88 min. Classificació: Tots els públics Gènere: Animació, cinema d'aventures, drama i cinema musical. Directors: Rob Minkoff i Roger Allers

ACTIVITAT 5. Què faria jo?
Objectiu: <ul style="list-style-type: none">- Reflexionar sobre la mort dels éssers estimats.
Duració: 20 minuts.
Recursos necessaris: Preguntes del docent, full en blanc, llapis.
Desenvolupament: Recordem la pel·lícula que hem vist i realitzarem preguntes sobre la història, després, escriuran un missatge o una frase sobre un record o un desig sobre la seua pròpia experiència amb una persona que ha mort o, si no en tenen, escriuran el pare de Simba, el protagonista de la pel·lícula.
Annexos: PREGUNTES DEL DOCENT <ul style="list-style-type: none">- Què heu sentit en veure la pel·lícula?- Hi ha algun aspecte que us ha cridat l'atenció?- Què penseu després de veure la pel·lícula?- Heu viscut alguna situació pareguda?- Com us sentíeu?- Com us sentiríeu si fóreu vosaltres?- Faríeu el mateix que el protagonista? Lluitaríeu per continuar endavant?

ACTIVITAT 6. Jo soc el rei lleó**Objectiu:**

- Reflexionar sobre la mort dels éssers estimats.

Duració: 30 minuts.**Recursos necessaris:** Paper blanc continu, pintures de dits, cartró i retolador negre de punta fina.**Desenvolupament:** Els xiquets hauran de plasmar la seua mà, amb els dits cap abaix, pintada amb pintura de dits en el paper continu. Una vegada estiga sec, hauran de formar la figura d'un lleó, dibuixant la cara en un tros de cartró i la cua, ja que la seua mà serà el cos de l'animal. Després, s'apegarà el cartró al costat de la mà pintada i ja estarà el lleó de cada infant al paper continu. Finalment, es deixarà a elecció de l'alumne apegar al costat del seu lleó la frase o el missatge que va escriure en l'anterior sessió.**Annexos:** Exemple (Ostale, 2020)

L'elecció d'aquestes pel·lícules ha estat guiada pel meu director de TFG, ja que jo li les vaig comentar per tal de consultar-li si les podia treballar amb l'alumnat de primer de primària i posteriorment, em va donar el vistiplau. Considerem que aquestes pel·lícules tracten aspectes molt importants per a treballar amb l'alumnat d'aquesta etapa educativa. A més a més, són pel·lícules molt accessibles que tot el món pot buscar mitjançant alguna plataforma digital i, fins i tot, les poden descarregar. També és una bona forma d'introduir a l'alumnat en un aspecte important de la realitat de la vida; a banda d'incloure i tractar aquest tema en la nostra societat i considerar-lo com a qualsevol altre.

Aquest recurs és una ferramenta molt didàctica i significativa per als xiquets, ja que existeix una gran varietat de pel·lícules que tracten d'una manera natural el concepte de mort, això els ajuda a tindre un concepte correcte d'aquest aprenentatge i els ajuda a elaborar un procés de dol correcte. A més a més, és important destacar que existeix una distinció de pel·lícules adaptades a l'edat de cada etapa educativa segons l'edat cognitiva i física del xiquet.

D'una banda, alguns recursos que podem utilitzar com a material en un futur treball o una línia d'investigació per a xiquets que tinguen de 3 a 6 anys, és a dir, xiquets que puguen estar en Educació Infantil, són pel·lícules com, per exemple, *Bambi*, produïda el 1942 per Walt Disney o *Dumbo*, produïda el 1942, també, per Walt Disney.

D'altra banda, trobem diferents pel·lícules adaptades a l'alumnat d'Educació Primària, concretament per a primer i segon de primària *Buscando a Nemo*, estrenada el 2003, i per als més majors, és a dir, des de tercer de primària fins a sisé, suggerim *El niño con el pijama de rayas*, estrenada l'any 2008, *Mi chica*, de 1991, *Cuarta planta*, estrenada l'any 2003 o *Coco* (2017), una de les pel·lícules més famoses que hui dia els encanta als infants.

Uns aspectes que volem remarcar respecte a tots aquests suggeriments són els següents, el primer d'ells és que moltes d'aquestes pel·lícules poden veure's en diferents idiomes que,

atenint-nos a la situació, podem escollir i l'altre és el mitjà que podem utilitzar per a reproduir-les, mitjançant plataformes digitals.

Quant a l'avaluació de les activitats anteriorment desenvolupades serà mitjançant observació directa, ja que l'objectiu d'aquests suggeriments d'activitats és ajudar els alumnes a elaborar un procés de dol correcte i adequat.

No obstant això, malgrat que, com hem dit ens basarem amb l'observació directa, hem considerat oportú elaborar una succinta rúbrica amb la qual podrem comprovar si els alumnes han assolit els aspectes que hem treballat, sent aquesta un registre d'avaluació:

Rúbrica

Alumne/a:	Aconseguit	En procés
Comenta i expressa els seus sentiments durant les activitats.		
Sap identificar quan una persona ha perdut a una persona important per a ella.		
Valora les persones que té al seu costat i són importants per a ell.		
Intueix el significat del concepte del dol.		
Identifica quan una persona necessita la seua ajuda després de la mort d'una persona estimada.		
Sap intuir que una persona es troba en el procés de dol.		
Acceptaria o tindria una percepció favorable a l'ajuda necessària en un procés de dol.		

6. Conclusions

Una gemma no es poleix sense fricció, ni un home es perfecciona sense proves.

Proverbi xinés

Aquest treball naix de la necessitat d'acompanyar, entendre i, sobretot, ajudar als infants a desenvolupar un procés de dol correcte i gestionar adequadament les necessitats que els puga sorgir, causades per la pèrdua dels seus éssers estimats. Una de les raons per les quals vam decidir desenvolupar aquest treball és per l'elevat nombre de morts causades pel coronavirus SARS-CoV-2, així com per la preocupació mundial, els sentiments de les persones que han sofrit aquestes pèrdues i per iniciar un tractament de dol per a totes aquelles persones que ho necessiten.

A més d'això, insistim en la importància d'aquest tema com a qualsevol altre, ja que hem d'entendre que aquest procés és un procés que forma part de la vida dins de les etapes del cicle vital. Per tant, l'hem de treballar, siga amb els infants o amb nosaltres mateixos. Gràcies a tot açò, permet a la persona tindre estratègies per superar la pèrdua de la millor manera quan cal fer front a la pèrdua.

Una consideració a l'hora d'utilitzar les activitats proposades és que ha d'estar guiada per un adult, o un mediador, perquè ajude en el procés de dol de l'infant i el puga acompanyar i donar suport quan ell necessite.

Respecte a les activitats proposades en el Treball Final de Grau, són recursos per a adults, famílies o professors, amb l'objectiu de crear un aprenentatge significatiu en l'infant i proporcionar una sèrie de directrius que els mediadors haurien de tindre en compte.

A tall de conclusió, hem considerat reprendre els objectius inicials i revisar quin ha sigut el grau d'assoliment, ja que entenem que, la millor conclusió possible, és investigar i comprovar si el que ens havíem proposat inicialment, ha estat dut a terme, siga totalment o es troba en procés. Tot açò per tal que el lector complete la seua lectura d'aquest TFG.

A continuació, tot seguit recuperarem els objectius i comprovarem si s'han aconseguit, elaborant així unes conclusions sobre aquesta proposta didàctica.

Fent memòria, l'objectiu general d'aquest treball era revisar el tractament del dol proposant activitats per ajudar l'alumnat de primer de primària a través de pel·lícules adequades a la seua edat, l'hem aconseguit mitjançant objectius específics. Un dels objectius específics és recollir informació sobre el concepte de dol i el seu procés en els infants, ja que és important entendre, conèixer i analitzar tota la informació, redactada i explicada en el marc teòric, que els investigadors i els estudiosos han reflexionat sobre el tema. També, podem afirmar que hem assolit l'objectiu específic sobre investigar el tractament del tema de la mort i el dol en el sistema educatiu mitjançant les emocions i estudiant la psicologia infantil explicada en el marc teòric i portada a la pràctica a la nostra proposta d'activitats. En proporcionar recursos i activitats per gestionar adequadament el procés de dol de la manera més natural, gràcies als nostres suggeriments didàctics, hem aconseguit assolir un altre objectiu específic. Quant a aquest objectiu específic, trobarem un objectiu relacionat com és el de crear un ambient adequat per a l'alumnat per tal de parlar de manera oberta del tema de la mort i tinguen llibertat per a compartir les seues inquietuds amb el professorat i els companys.

La desconfiança naix de la mentida, i mentir sobre les afirmacions sobre la mort als infants pot provocar malentesos i confusió sobre ells. Per tant, cal explicar-los i respondre a qualsevol qüestió relacionada amb la mort de manera sincera i oberta. Algunes de les preguntes que els poden sorgir són les següents: Quan tornarà l'avi? On està? Puc parlar amb ell?

És difícil per als adults afrontar aquesta situació, però també ho és per als infants, per això hem d'explicar aquesta situació de manera oberta, dir la veritat i respondre a totes les preguntes que ens poden fer el més sincerament possible. Quan es perd un ésser estimat, la reacció de cada xiquet pot variar en funció de la seua educació, personalitat i maduresa. En aquest punt, és necessari comprovar el nivell de comprensió del xiquet i observar i analitzar el mètode més adequat per tractar la mort i el procés de dol.

Com a resultat de les conclusions anteriors, no tots els infants entenen i accepten aquests conceptes a la mateixa velocitat. Cadascun d'ells té un ritme de comprensió i assimilació diferent. Els adults han d'entendre aquests ritmes per tal d'ensenyar-los i educar-los sobre aquest tema.

Com hem dit abans, aquest TFG es pot utilitzar en futurs camps d'investigació relacionats amb el dol, la mort o l'elaboració correcta del procés de dol, per exemple, quan hem suggerit i recomanat recursos adequats a cada etapa escolar en la proposta didàctica, a banda de realitzar unes altres investigacions, treballs o articles amb la mateixa temàtica. Una de les línies d'investigació podria ser com tractar les morts en l'alumnat de 2n d'Educació Primària o com tractar el procés de dol en alumnat de 2n d'Educació Primària mitjançant altres recursos que s'han suggerit en la proposta didàctica d'aquest treball. Un altre estudi que pot redactar un Treball Final de Grau o Màster podria ser revisar el tractament del dol proposant una sèrie d'activitats que puguin ajudar els estudiants de qualsevol curs d'Educació Primària a través de cançons.

Pel que fa a la nostra contribució a aquest TFG, hem proporcionat als lectors informació sobre els conceptes de dol definits per diversos autors i hem explicat les fases i etapes que haurien de passar els infants en el seu procés de dol, mitjançant una sèrie d'activitats per a l'alumnat, adaptades al seu nivell.

A més a més, considerem que el nostre treball és innovador perquè és una nova forma de tractar temes que no se solen parlar a la nostra societat i poden fer que, com a societat, li donem la importància real que té.

Considerem que l'aspecte més important que hem extret d'aquest TFG és el valor ètic i moral que es mostra en el treball, ja que al llarg d'aquest hem assenyalat la importància de fer front a la pèrdua i al fet d'elaborar un procés de dol per als infants. Tot això, amb l'objectiu d'introduir a la nostra societat un tema tan important com és el dol, i així, tractar-lo com a qualsevol altre, en lloc de pensar que és un problema i no saber de quina manera tractar-lo.

Considerem imprescindible aquesta formació i suggeriments, per una banda, a qualsevol persona per tal d'afrontar la pèrdua d'una persona estimada i, per altra, que ajude a l'adult o mestre a explicar als infants una situació que en algun moment arribarà a la nostra vida.

7. Referències Bibliogràfiques

“El pesar ocult, com un forn tancat, crema el cor fins a reduir-lo en cendres.”

William Shakespeare (1564 - 1616)

Álvarez, R. R. (2015). *El proceso de duelo en la escuela. Prevención, evaluación e intervención*. Padres Y Maestros/Journal of Parents and Teachers, (363), 46-52.

Bisquerra Alzina, R. (2009). *Psicopedagogia de las emociones*. Madrid: Síntesis.

Bisquerra Alzina, R. (2011). *Educación emocional y bienestar*. (6ª ed.) Madrid: Wolters-Kluwer.

Bisquerra Alzina, R., & Escoda, N. P. (2012). *Educación emocional: Estrategias para su puesta en práctica*. Avances En Supervisión Educativa, (16)

Bowlby, J. (1986). *Vínculos afectivos*. Madrid: Morata.

Bowlby, J. (1997). *El apego y la pérdida: La pérdida*.

Bowlby, J. (2014). *Vínculos afectivos: Formación, desarrollo y pérdida: Edición renovada*. Ediciones Morata.

Bucay, J. M. (2020). *El camino de las lágrimas*. VINTAGE ESPAÑOL.

Cabodevilla, I. (2007). *Las pérdidas y sus duelos loss and mourning*.

Cortés, R. A. (2011). *Duelo y alexitimía*.

Cortina, M & col·laboradors (2018) *Guia i orientacions per a l'atenció al dol des dels centres educatius*. Conselleria d'Educació, Cultura i Esport, Educació i Formació Professional.

Decret 108/2014 [Conselleria d'Educació, Cultura i Esport] pel qual estableix el currículum i desplega l'ordenació general de l'Educació Primària a la Comunitat Valenciana. 7 de juliol del 2014.

de la Herrán Gascón, Agustín, Selva, M. C., & Sánchez, I. G. (2006). *La muerte y su didáctica: Manual para educación infantil, primaria y secundaria*. Universitas.

de Miguel, P. M. (2004). *Reseña de " El tratamiento del duelo: asesoramiento psicológico y terapia" de J. EILIAM WORDEN*. Clínica y Salud, 15(3), 401-403.

de Pablo Rabassó, J., Lobo Satué, A., & Valdés Miyar, M. (2016). *Psiquiatría psicosomática*. Farreras Rozman. Medicina Interna (Decimoctava edición ed., pp. 1526-1530).

Díaz, I. (2004). *I ara, on és? com ajudar els nens i els adolescents a entendre la mort*.

Díaz, P., Losantos, S., & Pastor, P. (2014). *Guía de duelo adulto para profesionales socio-sanitarios*. Fundación Mario Losantos del Campo.

Didacterion: Utilidades para el desarrollo de contenidos educativos interactivos. *Diccionario latín-español*. [Lloc a Internet]. Visitat el 25 de març de 2021.
<https://www.didacterion.com/esddl.php>

Disney España. (8 de juny del 2009). *UP / Tráiler Oficial / Disney · Pixar Oficial*

<https://www.youtube.com/watch?v=qoZo9MiICo0>

Disney España. (12 de juny del 2014). *El Rey León / Tráiler / Disney Oficial*.

<https://www.youtube.com/watch?v=bjJvvrKl83M>

Esquerda, M., & Agustí, A. M. (2010). *El nen i la mort. acompanyar els infants i adolescents en la pèrdua d'una persona estimada*. Lleida: Pagès Editors.

- Esquerda, M., & Gilart C. (2015). *El dol dels nens*. Bioètica & debat: tribuna oberta de l'Institut Borja de Bioètica, 21(76), 17-21.
- Fernández-Berrocal, P., & Pacheco, N. E. (2002). *La inteligencia emocional como una habilidad esencial en la escuela*. Revista Iberoamericana De Educación, 29(1), 1-6.
- Frankl, V. (2004). *El hombre en busca de sentido*, 9-157.
- Frankl, V. (2012). *Fundamentos y aplicaciones de la logoterapia*. Herder Editorial.
- Freud, S. (1917). *Duelo y melancolía*. Obras Completas, 14, 235-255.
- García-Alandete, J., Gallego-Pérez, J. F., & Pérez-Delgado, E. (2009). *Sentido de la vida y desesperanza: Un estudio empírico*. Universitas Psychologica, 8(2), 447-454.
- Goleman, D. (1996). *La práctica de la inteligencia emocional*. Editorial Kairós.
- Goleman, D., & Cherniss, C. (2013). *Inteligencia emocional en el trabajo: cómo seleccionar y mejorar la inteligencia emocional en individuos, grupos y organizaciones*. Editorial Kairós.
- Kaplan, H. I., Sadock, B. J., Sadock, V. A., & Ruiz, P. (2015). *Sinopsis de psiquiatría: ciencias de la conducta*. Wolters Kluwer España, SA.
- Kroen, W. C., & Espeland, P. (2002). *Helping children cope with the loss of a loved one. cómo ayudar a los niños a afrontar la pérdida de un ser querido: Un manual para adultos*.
- Kübler-Ross, E., & Alcover, A. (1992). *Los niños y la muerte*. Barcelona: Luciérnaga.
- Kübler-Ross, E., Wessler, S., & Avioli, L. V. (1972). *On death and dying*. *Jama*, 221(2), 174-179.
- Lazarus, R. S. (1991). *Cognition and motivation in emotion*. *American Psychologist*, 46(4), 352.

- Ledesma, R. I. G., Cabrera, A. M., & Torres, L. S. (2010). *Pérdida y duelo infantil: Una visión constructivista narrativa*. *Alternativas En Psicología*, 15(23), 58-67.
- Libros Bisquerra, R. (2009). *Psicopedagogía de las emociones*. Madrid: Editorial Síntesis
- Fernández-Vidal, S. (2011). *La puerta de los 3 cerrojos*. Barcelona: Narrativa Singular
- Ginberg, J. (1994). *El Yo como idea*.
- Lukas, E. S., Frankl, V. E., & Navarro, E. R. (1983). *Tu vida tiene sentido: Logoterapia y salud mental*. SM.
- Luis Amortegui Moreno. (7 d'abril del 2012). *UP, una aventura de altura (Escena)*.
<https://www.youtube.com/watch?v=BjWqUhf3HC0>
- Mompeán Franco, P. (2017). *¿Qué pasa cuando se muere alguien a quien quiero?: guía sobre el duelo por un ser querido para adultos con discapacidad intelectual y del desarrollo*.
- Moneta C, M. E. (2014). *Apego y pérdida: Redescubriendo a John Bowlby*. *Revista Chilena De Pediatría*, 85, 265-268.
- Noblejas de la Flor, M. Á. (2002). *Logoterapia: fundamentos, principios y aplicación una experiencia de evaluación del Logro Interior de Sentido*. Universidad Complutense de Madrid, Servicio de Publicaciones.
- Ostale, E. (8 de maig del 2021). *Psicoterapeutas.com*
<http://www.psicoterapeutas.com/paginaspersonales/susana/duelo.html>
- Pelegrí Moya, M., & Romeu Figuerola, M. (2011). *El duelo, más allá del dolor*. Desde El Jardín De Freud-Revista De Psicoanálisis.
- Pinterest (30 de març del 2021) *Actividades*. *Pinterest.es*
<https://www.pinterest.es/pin/860046860063376464/>

Pixar. (2009). *Up - una aventura de altura*.

Real Academia Española. Duelo. *Diccionario de la lengua española*, 23.ª ed., [versión 23.4 en línea]. <https://dle.rae.es/duelo> [4 de abril de 2021].

Rojas, S. (2008). *El manejo del duelo. Una nueva propuesta para un nuevo comienzo*. Bogota: Editorial Norma SA.

Rubio, J. L., & Puig, G. (2011). *Manual de resiliencia aplicada*, 1-286.

Sensacine (29 de març del 2021) *El Rey León*. SensaCine.com
<https://www.sensacine.com/peliculas/pelicula-10862/>

Sirlopú, D. (2001). *Consideraciones sobre el aporte de Víktor E. Frankl a la psicología y la psicoterapia*. *Revista De Neuro-Psiquiatría*, 64(2), 147-155.

Vilaltella, J. T. (2007). *Bowlby: vínculo, apego y pérdida*. Carencia Afectiva.

Worden, J. W. (1982). *El tratamiento del duelo: Asesoramiento psicológico y terapia*.

Worden, J. W., Aparicio, Á, & Barberán, G. S. (2013). *El tratamiento del duelo: Asesoramiento psicológico y terapia*. Barcelona: Paidós.

Zazo, S. (8 d'abril del 2021). *Duelo, duelo patológico, duelo complicado. Tareas para afrontar el proceso de duelo*. Psicoterapeutas.com
<http://www.psicoterapeutas.com/paginaspersonales/susana/duelo.html>